

Marcin Binasiak

Łódź

Harcerskie guziki mundurowe w latach 1917–1949¹

*Słowa kluczowe: guziki do munduru harcerskiego, harcerstwo polskie,
kultura materialna, filobutonistyka, historia ZHP*

Podczas XXII Międzynarodowego Spotkania Kolekcjonerów Skautowych „Sroka”, odbywającego się 7 października 2023 r. w Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego w Krakowie, wygłosiłem referat zilustrowany prezentacją multimedialną pt. „Harcerskie guziki mundurowe – producenci, sygnatury, cechy. Część I. 1917–1949”. Jednym z uczestników spotkania był red. Marek Popiel, którego serdeczna prośba stała się asumptem do napisania niniejszego artykułu.

Gromadzenie guzików jest jedną z moich kolekcjonerskich pasji, realizowaną nieprzerwanie od ponad trzydziestu lat. W tym czasie zidentyfikowałem ok. 150 wzorów harcerskich guzików. Ponad dziesięć lat temu zainteresowałem się tą tematyką poważniej i od tamtej pory próbuję zgłębiać arkaana filobutonistycznej wiedzy.

Wstęp

Jest oczywiste, że guzik jest nieodłącznym elementem munduru harcerskiego. Filobutonistyka harcerska, w odróżnieniu od harcerskiej falerystyki, numizmatyki, filatelistyki, filokartystyki czy bibliofilstwa to zagadnienie nieczęsto podejmowane. Jest to jednak niezwykle interesująca dziedzina kolekcjonerska i – jak się okazuje – dość obszerna. Niewiele ryzykując, można stwierdzić, że każdy zbieracz *harcerianów* jest filobutonistą, ponieważ zapewne posiada w swoim zbiorze przynajmniej kilka wzorów harcerskich guzików.

Filobutonistyka to hobby polegające na kolekcjonowaniu guzików. Główne jej zadania, to m.in.:

- kolekcjonowanie i klasyfikowanie guzików,
- datowanie guzików,

¹ Artykuł ukazał się pierwotnie w nr. 2 [80] 2025 *Harcerskiego Pisma Historycznego „Skaut”*, wydawanego w Tarnowie. Redaktorem naczelnym periodyku jest tarnowski instruktor harcerski Marek Popiel.

- umiejscawianie guzików w konkretnym kontekście historycznym,
- ustalanie kręgu użytkowników danych rodzajów guzików,
- ustalanie pochodzenia guzików,
- określanie budowy guzików oraz użytych materiałów,
- ustalanie wytwórców guzików oraz ich losów².

Impulsem do studiowania dziejów harcerskich guzików mundurowych była lektura opracowania „Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), Polska Organizacja Skautowa (POS), Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej (ZHR)”. Opracowanie, które otrzymałem od autora tegoż – Wojciecha Kustowskiego, zostało zamieszczone w jego obszernej i wszechstronnej publikacji³. Jest to jak dotąd jedyne opracowanie przedmiotowe poświęcone harcerskim guzikom mundurowym. Ogromną pomocą w identyfikacji, opisie, a w konsekwencji katalogowaniu guzików, służyła monografia autorstwa najwybitniejszych w mojej opinii znawców tematu – Wojciecha Boczkowskiego, Michała Jaroszyńskiego-Wolframa i Krzysztofa Gładkiego⁴. Zamieszczony tam alfabetyczny spis oznaczeń występujących na guzikach wraz z informacjami o firmach produkujących i sprzedających polskie guziki wojskowe dostarczył wielu interesujących, istotnych i przydatnych informacji.

Bardzo pomocna okazała się także witryna internetowa buttonarium.eu – Strona Polskich Kolekcjonerów Guzików⁵, którą prowadzi Robert Wł. Bauer. Oprócz literatury przedmiotu, informacji o wykonawcach i stosowanych przez nich sygnaturach i oznaczeniach, a także wielu innych przydatnych informacji i wskazówek, na stronie został zamieszczony bardzo obszerny katalog, obejmujący ponad 8200 guzików.

Cennych informacji dostarczyły także książki adresowe⁶, w tym przemysłowe i branżowe, oraz spisy abonentów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej (PAST)⁷. Dzięki lekturze tychże była możliwa identyfikacja wytwórców guzików. Spieszę zaznaczyć, że część wykonawców to wytwórcy prawdopodobni, a ich nazwiska widnieją w kategoriach „grawerzy”, „guziki”, „galanteria”.

Kolejnym krokiem była kwerenda mająca na celu odszukanie regulaminów mundurowych obowiązujących na przestrzeni lat. Ku mojemu zaskoczeniu Wacław Błażejewski

2 <https://www.buttonarium.eu/4/filobutonistyka> [dostęp: 13–18 lutego 2025 r.].

3 *Polskie guziki regulaminowe niewojskowe od 1918 roku. Próba skatalogowania*, nakładem autora, wyd. 1, Kraków 2010; wyd. 2, Kraków 2011; wyd. 3, Kraków 2013; wyd. 4, Kraków 2014.

4 *Guziki. Polskie guziki wojskowe od XVI do końca XX wieku. Przewodnik dla kolekcjonerów*, nakładem autorów, Warszawa 1999.

5 <https://www.buttonarium.eu/> [dostęp: 13–18 lutego 2025 r.].

6 *Księga Adresowa Miasta Warszawy*, Warszawa 1896; Żwan A. (red.), *Adresy Warszawy na rok 1909*, Warszawa 1909; Kleber L. (red.), *Adresy Warszawy 1913/1914*, Warszawa 1913; Sroka A.R. (opr.), *Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów 1922*, Warszawa 1922; Pączewski L. (red. nac.), *Przewodnik przemysłu i handlu*, Warszawa 1926; *Księga adresowa Warszawy*, cz. II, Warszawa 1928; Stesłowicz W., Wartalski S. (red. nac.), *Polski przemysł i handel. Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930; Schranz J. (red.), *Warszawski Skorowidz Branżowy 1936/1937*, Warszawa 1936.

7 *Spis Abonentów Warszawskiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej*, Warszawa 1930/1931; 1935; 1935/1936; 1937/1938; 1938/1939; 1939/1940.

w swoim epokowym wydawnictwie⁸ notuje tylko jeden regulamin – z 1933 r., obowiązujący w Organizacji Harcerzy.

Informacji poszukiwałem także w katalogach składnic harcerskich – Centralnej Komisji Dostaw ZHP (CKDH) z Warszawy⁹, Lwowskiej Składnicy Harcerskiej¹⁰ oraz Komisji Dostaw Harcerskich (KaDeHa) z Poznania¹¹. Okazało się, że zawierały one interesujące i zarazem istotne informacje, o których będzie mowa, umożliwiające określenie wyglądu oraz materiału, z jakiego zostały wykonane oferowane w sprzedaży guziki.

Kwerenda objęła także literaturę harcerską, w tym najstarsze znane publikacje. Sięgnąłem do podręczników autorstwa Andrzeja Małkowskiego¹², Mieczysława Schreibera i Eugeniusza Piaseckiego¹³ oraz Bronisława Bouffała¹⁴, stanowiących tłumaczenia dzieła gen. Roberta Baden-Powella „Scouting for boys”, ale autorzy zawarli w nich niewiele informacji o guzikach mundurowych.

Pomocą w określeniu miejsca produkcji lub występowania oraz datowaniu guzików były gromadzone od wielu lat mundury harcerskie. Dzięki kilkunastu posiadanym mundurom z lat 1935–1949, spośród których proveniencja większości została z dużym prawdopodobieństwem lub w sposób pewny ustalona, udało się zweryfikować informacje uzyskane dzięki ww. publikacjom. Niezwykle pożyteczny w kontekście opracowania okazał się ponadto udział w przygotowaniach do wystawy poświęconej historii munduru harcerskiego w Muzeum Harcerstwa w Warszawie, podczas których było mi dane zapoznać się ze zgromadzonymi tam muzealiami.

Regulaminy mundurowe z lat 1921–1947 wyszukałem w Rozkazach, Okólnikach i Instrukcjach Naczelnictwa Związku Harcerstwa Polskiego, Wiadomościach Urzędowych ZHP oraz Roczniku Harcerskim. Odpowiednie fragmenty istotne ze względu na tematykę artykułu przedstawiam w oryginalnym brzmieniu.

Niniejszy artykuł obejmuje lata 1917–1949. Jest to determinowane rozpoczęciem masowej produkcji guzików, liczbą produkowanych w tym okresie wzorów, a także możliwością zidentyfikowania producentów guzików i miejsc ich wytwarzania. Zdecydowana większość guzików produkowanych w tym okresie posiada sygnatury wykonawców, a także inne oznaczenia producenckie.

Mając na względzie technologię wytwarzania, warto dodać, że małe guziki miały średnicę 16–17 mm, a duże (do peleryn, płaszczy harcerskich i kurtek) – 21–22 mm. Najczęściej spotykane guziki w omawianym okresie były wykonywane z metalu (zwykle alpacka, miedź lub mosiądz). Zdarzają się też guziki wykonane z orzecha, galalitu lub skóry. Harcerskie guziki mundurowe były jedno- lub dwuwarstwowe. Jednowarstwowe to takie, które zostały wytworzone z jednej metalowej blaszki z dolutowanym metalowym uszkiem

8 *Bibliografia harcerska 1911–1960*, MAW, Warszawa 1981.

9 *Cennik Centralnej Komisji Dostaw ZHP. 1910–1940*, Warszawa [1939].

10 *Cennik Nowości Nr 4 z 1935 r. Lwowska Składnica Harcerska. Bezplatny dodatek dla prenumeratorów „Skauta”*.

11 *KaDeHa Poznań – 25 lat w służbie harcerstwa i sportu. Cennik nr 16*, Poznań 1938.

12 *Scouting jako system wychowania młodzieży*, Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich, Lwów 1911.

13 *Harce młodzieży polskiej*, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1912.

14 *Skauting dla młodzieży*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1913.

wykonanym z drutu. Z kolei guziki dwuwarstwowe zostały wykonane w ten sposób, że osobno został wytłoczony awers, czyli element z lilijką, a osobno rewers (z uszkiem), na którym widnieją sygnatury i oznaczenia. Warstwa z awersem ma większy rozmiar i jest cieńsza. Następnie łączono warstwy w ten sposób, że zaciskano (zawijano) blaszkę awersu na warstwie z rewersem i uszkiem tak, aby obydwie ściśle przylegały do siebie. Przestrzeń pomiędzy warstwami mogła być wypełniona tekturką lub skórą, a niekiedy pozostawała bez wypełnienia.

1917–1939

Warszawa

Umundurowanie od najwcześniejszych lat stanowiło ważny element identyfikacji w polskim skautingu. W publikacji A. Małkowskiego można wyczytać, że mundur ma kolor khaki¹⁵, ale autor nie wspomina o materiale, z którego wykonane są guziki, ani o ich rozmieszczeniu na mundurze. Autorzy *Harców młodzieży polskiej* podają, że barwa munduru ma być sino-popielata¹⁶. Z kolei w podręczniku B. Bouffała został zawarty najpełniejszy opis munduru harcerskiego. Można tam wyczytać, że „ubranie skauta składa się z flanelowej koszuli w kolorze brązowym, niebieskim, zielonym lub szarym, z dwiema kieszonkami na piersiach, zapinanymi na guziczki (...)”¹⁷. Z zachowanych fotografii można wnioskować, że przy harcerskich mundurach widniały płaskie guziki wykonane z galalitu¹⁸ z dwiema lub czterema dziurkami (fot. 1).

Można przypuszczać, że skoro w wyniku uzgodnień poczynionych podczas Zjazdu Zjednoczeniowego w Warszawie, obradującego w dniach 1–2 XI 1916 r., na nakryciach głów harcerek i harcerzy pojawiły się lilijki opatrzone skrótowcami „ONC” i, już nie „POS”, a „ZHP”, to i przy mundurach najprawdopodobniej pojawiły się guziki z lilijkami.

Pierwszym wykonawcą krzyży harcerskich na masową skalę był warszawski grawer Józef Chyliński¹⁹, w związku z czym pozwalam sobie postawić tezę, że pierwsze guziki z wizerunkiem lilijki zostały wytworzone właśnie w jego zakładzie (fot. 2). J. Chyliński używał sygnatury J.C.W. oraz oznaczeń N/S MASYWNY²⁰ i PRIMA²¹. Wydaje się ponadto, że

15 *Scouting jako system...*, s. 45.

16 *Harce młodzieży...*, s. 36.

17 *Scouting...*, s. 17–18.

18 Galalit, także sztuczny róg, kazeinit, kalolit, laktelit – tworzywo sztuczne otrzymywane z kazeiny, wyglądem przypomina masę rogową. Po raz pierwszy wytworzony przez Wilhelma Krichego w 1897 r., za: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Galalit> [dostęp: 17 lutego 2025 r.].

19 Józef Chyliński (1875–1951) był właścicielem Fabryki Wyrobów Metalowych, założonej przez własnego ojca Zygmunta (1861–1905). J. Chyliński przejął następnie zakład grawerski po swoim ojcu i prowadził go w latach 1902–1950. Zakład ten mieścił się początkowo przy ul. Elektoralfiej 30 (1902–1915), potem przy ul. Ogrodowej 25 (1915–1930), a następnie przy ul. Kałeńskiej 1 (1930–1937) i ul. Kałeńskiej 5 (1937–1950) w Warszawie. Wytwarzał guziki m.in. dla Straży Prezydenckiej pełniącej służbę na Zamku Królewskim w Warszawie. Spoczął na Starych Powązkach w Warszawie (oznaczenie grobu: 89-2-21).

20 Masywny – napis reklamowy, który oznacza wysoką wytrzymałość (solidność konstrukcji guzika). Niekiedy występuje samodzielnie, ale bywa, że jest jako uzupełnienie innych napisów reklamowych i/lub sygnatur, np. N/S.

21 Prima – człon napisu reklamowego w języku niemieckim, który oznacza najlepszy/-a/-e (gatunek, jakość, wykonanie). Najczęściej jest dopełnieniem sygnatur wytwórców i/lub występuje w połączeniu z wyrazami N/S MASYWNY oraz QUALITAET.

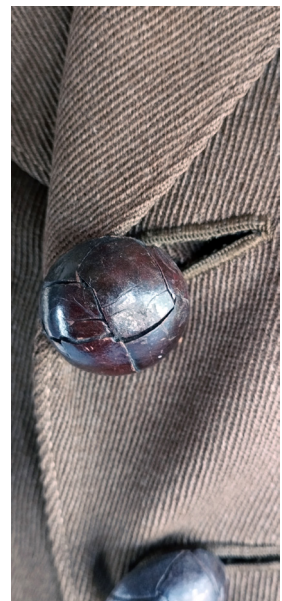
Fotografia 1
Skaut warszawski,
ok. 1917
(z zasobów internetu).

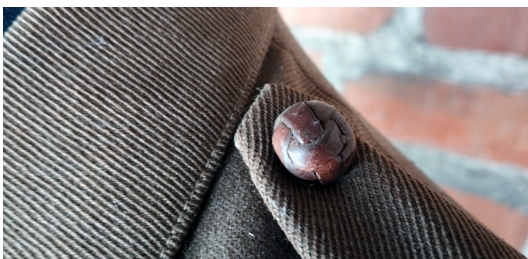
Fotografia 3
Mundur W. Fuska,
lata 20.
(fot. Damian Nowak)

Fotografia 2

Fotografia 4
Guzik z munduru
W. Fuska, lata 20.
(fot. Damian Nowak).

Fotografia 5
Guzik naramiennika
z munduru W. Fuska,
lata 20.
(fot. Damian Nowak).

wczesne guziki harcerskie charakteryzuje nawiązanie do wzorów angielskich oraz groszkowana struktura wokół lilijki.

Pierwsze ogólnozwiązkowe regulacje dotyczące mundurów harcerek i harcerzy zostały wprowadzone w ZHP w roku 1921:

Strój harcerki

(...)

1) Bluzka koszulowa długa z karczkiem, gładka lub lekko przymarszczona (...), zapinana z przodu na guziczki, przystosowane do materiału. (...) Naramienniki (...) zapinane przy kołnierzu na guziki.

(...)

2) Spódniczka wełniana na pasku, gładka dowolnego kroju (...), opatrzona po bokach kieszeniami zapiętymi na guziki. (...)

7) Zwierzchnie okrycie: szary sweter lub żakiet. Kołnierz szeroko wykładany, który można w razie potrzeby podnieść i spiąć na klapę pod szyję. Pasek z materiału opatrzone klamrą, po bokach dwie obszerne kieszenie zapięte na guziki (...)²².

A. Strój harcerza

I. (...)

b) koszula mundurowa wełniana (flanelowa, flaneletta)²³ zapinana na trzy guziki (...), kołnierz niski, wykładany z dziurkami do przypinania na guziki na piersiach; rękawy z mankietami zapinanymi na dwa guziki: obok guzików dziurki do podpinania rękawów na guziki, znajdujące się powyżej łokcia (jeden od strony zewnętrznej, drugi – wewnętrznej). Kieszenie dwie naszywane na piersiach, zapinane na klapy proste.

B. Strój instruktora

II. Kurtka instruktorska z wycięciem u szyi, nakładana na koszulę.

Krój kurtki: wzorowany na „frenczach”²⁴ wojskowych z wycięciem u szyi, cztery kieszenie naszywane, gładkie, zapinane na klapki bez wycięć (...). Kurtka zapinana na cztery guziki z przodu (guziki skórzane brązowe) (...)²⁵.

Na kurtce instruktorskiej hm. Witolda Fuska²⁶ (fot. 3), założyciela skautingu w Bieczu, można zaobserwować skórzane guziki (fot. 4, 5), o których mowa powyżej.

22 Rozkaz Głównej Kwatery Żeńskiej L. 2 z dnia 10 maja 1921 r., Rozkazy, Okólniki i Instrukcje Naczelnictwa Związku Harcerstwa Polskiego nr 11 z 20 lipca 1921 r.

23 Krój ściśle według wzoru koszul harcerskich, wyrabianych prze wojną we Lwowie [przypis w autentycznym brzmieniu – przyp. MB].

24 Frencz, także french – dawniej kurtka o kroju wojskowym, z klapami i czterema naszytymi kieszeniami.

25 Rozkaz Głównej Kwatery Męskiej L. 19 z dnia 3 czerwca 1921 r., Rozkazy, Okólniki i Instrukcje Naczelnictwa Związku Harcerstwa Polskiego nr 11 z 20 lipca 1921 r.

26 Fotografie munduru i guzików W. Fuska udostępnione dzięki uprzejmości Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.

Wziąwszy pod uwagę fakt, że kolejnym oficjalnym wytwórcą krzyży harcerskich był warszawski grawer Józef Michrowski²⁷, można przypuszczać, iż był on kolejnym wykonawcą harcerskich guzików mundurowych (fot. 6). Inną przesłanką może być podobieństwo tego wzoru do wzoru J. Chylińskiego, w szczególności groszkowana struktura wokół lilijki. J. Michrowski posługiwał się sygnaturą J.M.W. Stosował także oznaczenie N/S JEDNOSTAJNY²⁸.

Zbliżonym do guzika z pracowni J. Chylińskiego jest wzór nieustalonego wykonawcy, pochodzącego najprawdopodobniej z Warszawy, używającego sygnatury I.M.W.²⁹ i oznaczenia N/S JEDNOSTAJNY (fot. 7). Ze względu na wizerunek lilijki i groszkowane tło można przypuszczać, że jest to guzik z tego samego okresu, co wzory J. Chylińskiego i J. Michrowskiego.

Stanisław Lipczyński³⁰ był mistrzem grawerstwa w Warszawie, a także aktywnym działaczem państwowym, samorządowym, społecznym i cechowym. Produkowane przez niego guziki harcerskie posiadały sygnaturę S.L.W. Udało się dotąd zidentyfikować dwa ich wzory, z czego jeden posiada charakterystyczną szeroką lilijkę (fot. 8, 9), a ta na drugim guziku przypomina lilijkę używaną na nakrycia głowy (fot. 10, 11). Guziki S. Lipczyńskiego miały ponadto oznaczenie N/S JEDNOSTAJNY.

Przełom 1927/1928 wieńczył prace nad uporządkowaniem kwestii metodycznych i organizacyjnych w Związku Harcerstwa Polskiego. Wydatnie przyczynił się do tego hm. RP Stanisław Sedlaczek, ówczesny Naczelnik Głównej Kwatery Męskiej. W 1928 r. jego staraniem ukazał się Rocznik Harcerski, w którym zostały zamieszczone wszystkie obowiązujące w ZHP przepisy, regulaminy i instrukcje, w tym także akty prawne dotyczące zasad prowadzenia działalności harcerskiej. Tym samym nastąpiło także unormowanie kwestii dotyczących umundurowania obowiązującego w całej organizacji. Na mocy rozkazów Naczelnictwa ZHP, Naczelniczki Głównej Kwatery Żeńskiej i Naczelnika Głównej Kwatery Męskiej wprowadzono stosowne regulaminy mundurowe.

MUNDUR MŁODZIEŻY

(kolor munduru szary)

Bluza flanelowa, względnie płócienna, na wierzch; karczek z tyłu, dwie kieszenie prostokątne na górze, kołnierz Słowackiego, przypinany na guziki do ramion lub zapinany pod szyję.

27 Józef Michrowski (1881–1952), prowadził zakład grawerski przy ul. Marszałkowskiej 127, a następnie przez wiele lat przy ul. Nowy Świat 15. J. Michrowski produkował także guziki dla Straży Pożarnej, Kolejowej Straży Pożarnej, Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy oraz Wojska Polskiego. Spoczął na Cmentarzu Bródzińskim w Warszawie (oznaczenie grobu: 2B/4/1).

28 Jednostajny – napis reklamowy, który oznacza, że awers i rewers guzika zostały wykonane z tego samego materiału i nie został pokryty żadną warstwą innego metalu.

29 Wytwórca ten produkował także guziki m.in. dla Polskich Kolei Państwowych i Wojska Polskiego.

30 Stanisław Lipczyński (1864–1940), w 1917 r. był członkiem Tymczasowej Rady Stanu, w 1918 r. – członkiem Rady Stanu, radnym m.st. Warszawy, zastępcą komendanta I okręgu Straży Obywatelskiej m.st. Warszawy w 1920 r., członkiem Komisji Rzemieślniczych przy Zarządzie m.st. Warszawy, a w latach 1916–1939 starszym Zgromadzenia Jubileów, Złotników i Grawerów Warszawy. Od 1890 r. prowadził Zakład Artystyczno-Grawerski, mający siedzibę przy ul. Marszałkowskiej 149. Produkował także guziki m.in. dla Legionów Polskich, służb dyplomatycznych i konsularnych Rzeczypospolitej Polskiej, Straży Pożarnej, uczniów szkół powszechnych, Polskiego Czerwonego Krzyża, członków żydowskiego ruchu młodzieżowego, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, a także dla Wojska Polskiego. Spoczął na Starych Powązkach w Warszawie (oznaczenie grobu: 180-4-18/19).

Fotografia 6

Fotografia 7

Fotografia 8

Fotografia 9

Fotografia 10

Fotografia 11

Spódniczka wełniana lub płócienna: 2 kieszenie na wierzchu. (...)

(...)

Spódniczkę i bluzkę można zastąpić całą sukienką (...)

Sukienka cała bez karczka, z przodu zapinana od góry do dołu na guziki; z przodu 2 kontrafałdy, z tyłu gładka; 2 kieszenie na kontrafałdach u góry, 2 na dole; mankiet pojedynczy, 2 guziki; naramienniki zapięte na ramieniu na guzik.

MUNDUR STARSZYNY

Materiał wełna szara (...). Krój: french półwcięty³¹, plecy gładkie, długość 35 cm od dołu spódniczki do dołu frencha. 4 kieszenie z kontrafałdką do wewnątrz, z patką prostokątną, zapinaną na guzik. (...) Naramienniki (...) dochodzą do szwu, są przypięte na guzik pod kołnierzem. (...) Guziki rogowe, szare, mundur zapina się na 3 guziki. (...) Rękaw z mankietem prostym naszytym gładko, 2 guziki. (...) ³².

Z powyższych przepisów dowiadujemy się po raz pierwszy, że guziki przy mundurach starszyzny w Organizacji Harcerek mają być rogowe (z galalitu) w kolorze szarym.

[II.] STRÓJ HARCERZA

A. (...)

2) Koszula mundurowa (...) wełniana lub flanelowa zapinana na 3 guziki, z naramiennikami zwężającymi się ku szyi, kołnierzy niski, wykładany z dziurkami w rogach do przypinania na guziki (...), rękawy z mankietami zapinanymi na jeden guzik; obok guzika dziurka do podpinania rękawa na guziki znajdujące się powyżej łokcia (jeden od strony zewnętrznej, drugi – wewnętrznej). Kieszenie dwie naszywane na piersiach, zapinane na klapy proste.

(...)

B. Strój zimowy. (...)

Krój kurtki zimowej wierzchniej. Kurtka sukienna watawana lub podbita futrem z kołnierzem wykładanym, zapięta na 5 płaskich guzików szaro-zielonych kościanych, cztery kieszenie, dwie na piersiach. Naramienniki na guzikach płaskich, końce naramienników ukryte pod kołnierzem. Na rękawach patki zapinane na guziki. Na kołnierzu 2 lilie czarne, oksydowane, wysokości 1 cm (...).

III. STRÓJ HARCMISTRZA

(...)

2) Koszula (...) – jak u chłopca.

Strój zimowy: kurtka a) jak młodzieży, z różnicą: na kołnierzu: podharcmistra – srebrne lilijki, harcmistrz – złote (...), b) lub płaszcz, na kołnierzu lilijki³³.

³¹ Półwcięty – wcięty do połowy, zwężony w pasie.

³² Przepisy wprowadzone na podstawie Rozkazu Naczelniczki Głównej Kwatery Żeńskiej L. 1 z dnia 12 stycznia 1928 r., WU ZHP, r. 7 (X), nr 1, styczeń 1928, Rocznik Harcerski, Warszawa 1928.

³³ Regulamin munduru i odznak harcerskich wprowadzony na podstawie Rozkazu Naczelnika Głównej Kwatery Męskiej L. 1 z dnia 2 stycznia 1928 r., WU ZHP, r. 7 (X), nr 1, styczeń 1928, Rocznik Harcerski, Warszawa 1928.

Warto zauważyć, że w opisie kurtki zimowej wierzchniej przeznaczonej dla harcerzy i harcmistrzów określono kolor i rodzaj materiału, z jakiego winny zostać wykonane guziki. Nie ma natomiast informacji o rozróżnieniu guzików przeznaczonych dla starszyszy (złote) i dla młodzieży harcerskiej (srebrne lub oksydowane), chociaż takowe pojawiają się w produkcji, prawdopodobnie już w latach 20.

Kolejnym zakładem produkującym guziki harcerskie w dwudziestoleciu międzywojennym była wytwórnia, którą prowadzili Herc (także Gercko, Hercko) Skarnik i Munisz Fiszbein³⁴. Guziki te były sygnowane S.F.W., S.F., ESEF (fot. 12, 13) oraz oznaczeniem N/S JEDNOSTAJNY.

I.R.W. to prawdopodobnie sygnatura warszawskiego producenta z okresu międzywojnia Icka Ryzenmana³⁵ (fot. 14, 15, 16). Jego guziki posiadały ponadto oznaczenia MASYWNY i N/S JEDNOSTAJNY.

Kolejny producent z Warszawy, sygnujący swoje guziki B.R. lub B.R.W., to najprawdopodobniej B.W. Rosenthal³⁶ (fot. 17, 18). Guziki tego wytwórcy posiadały niekiedy oznaczenie N/S MASYWNY.

Guziki opatrzone sygnaturą W.S.W. i oznaczeniem POLONIA (umieszczonym w rombie) zostały wykonane najprawdopodobniej w warszawskim zakładzie Wolfa Szpekulanta³⁷ (fot. 19). Wykonawca stosował ponadto na guzikach określenie MASYWNY. Przez pewien czas prowadził zakład wspólnie z A. Szwarem.

Wiele wzorów guzików harcerskich z okresu dwudziestolecia międzywojennego nie posiada oznaczeń. I choć ich wykonawcy pozostają anonimowi, to analizując poszczególne wzory, można przypuszczać, że zostały wykonane przez wytwórców warszawskich (fot. 20, 21, 22, 23, 24). Niektóre z nich posiadają oznaczenia MASYWNY, N/S MASYWNY, ALPACCA³⁸.

W 1930 r. Główna Kwatera Męska postanowiła usankcjonować umundurowanie członków harcerskich drużyn żeglarskich. Niestety zapis dotyczący guzików odnosi się wyłącznie do marynarek, noszonych przez drużynowych i przybocznych. Ów zapis pozwala wysnuć przypuszczenie, że nie były to guziki opatrzone lilijką umieszczoną na kotwicy. Jednak ostatni wydany przed wybuchem II wojny światowej cennik CKDH przynosi informację, że komisja dostaw oferuje „guziki czarne z kotwicami do mundurów żeglarskich”³⁹.

34 H. Skarnik i M. Fiszbein prowadzili Wytwórnię Guzików i WYROBÓW METALOWYCH, która miała siedzibę przy ul. Nowolipki 34. Produkowała także guziki m.in. dla żydowskiego ruchu młodzieżowego, Związku Strzeleckiego, Zarządu Miejskiego Stołecznego Miasta Poznania, Pocztovej Kasy Oszczędności, Ochotniczych Drużyn Robotniczych, a przede wszystkim wiele wzorów guzików dla Wojska Polskiego. Losy wytwórców nie są znane.

35 I. Ryzenman prowadził w Warszawie zakład grawerski przy ul. Miłej 15.

36 B.W. Rosenthal prowadził firmę grawerską, a następnie zakład litograficzny i drukarnię w Warszawie przy ul. Dzielnej 3. Produkował guziki m.in. dla Wojska Polskiego.

37 W. Szpekulant prowadził firmę grawerską przy ul. Leszno 14, a następnie – ul. Nowolipki 6. Produkował guziki m.in. dla Związku Strzeleckiego i Wojska Polskiego.

38 Alpacca – napis reklamowy informujący o wykonaniu guzika ze srebrzystobiałego mosiądzu wysokoniklowego, imitującego prawdziwe srebro. Występuje w połączeniu z wyrazami i oznaczeniami, tj. N/S JEDNOSTAJNY, N/S MASYWNY i/lub z sygnaturami wytwórców.

39 *Cennik Centralnej Komisji Dostaw ZHP. 1910–1940*, Warszawa [1939], s. 3.

Fotografia 12

Fotografia 13

Fotografia 14

Fotografia 15

Fotografia 16

Fotografia 17

Fotografia 18

Fotografia 19

Fotografia 20

Fotografia 21

Fotografia 22

Fotografia 23

Fotografia 24

Umundurowanie drużyn żeglarskich (...)

Drużynowi (bez stopni instruktors. żegl.) oraz pierwszy i drugi przyboczny noszą granatowe dwurzędowe marynarki z sześcioma ciemnymi guzikami⁴⁰.

Po zmianach, jakie zaszły w Związku w wyniku obrad XI Walnego Zjazdu ZHP, który odbył się w Krakowie w dniach 1–2 lutego 1931 r., Naczelniczka Harcerek w 1932 r., a Naczelnik Harcerzy – w 1933 r. dokonali zmian w przepisach dotyczących mundurów. Pewną zmianą w stosunku do wcześniej obowiązujących przepisów jest nie tylko umieszczenie informacji o kolorze guzików, ale także materiale, z jakiego winny być wytwarzane.

II. INSTRUKCJA MUNDUROWA

Główna Kwaterna Harcerek podaje do wiadomości obowiązujące przepisy mundurowe dla starszyny. (...) Przepisy dotyczące munduru młodzieży pozostają bez zmian (...).

Mundur starszyny. Materiał: wełna szara (...). Krój: french półwcięty, plecy gładkie, (...), 4 kieszenie z kontrafałdką do wewnątrz, z patką prostokątną, zapinaną na guzik. (...) Naramienniki (...) są przypięte na guzik pod kołnierzem. (...) Guziki rogowe, szare, mundur zapina się na 3 guziki. (...) Rękaw gładki, bez mankietu – 3 guziki⁴¹.

II. Strój harcerza (...)

Koszula harcerska

Koszula harcerska, barwy polowej wełniana, flanelkowa lub płócienna (...) zapinana po środku z przodu na 3 guziki kościane, barwy nieco ciemniejszej od koszuli lub tłoczone ze skóry. (...) Kołnierzyk wykładany niski z dziurkami na rogach, do przypinania na guziki. Rękawy luźne, rozpięte na drugi guzik. (...) Naramienniki z tego samego materiału, szerokości 4,5 cm, przy wszytciu, zwężające się ku górze do 2,5 cm – ścięte u góry i związane na guzik przyszyty do koszuli przy kołnierzu. Kieszenie dwie naszyte z zewnątrz na piersiach, z fałdą przez środek wzdłuż zamykane kłapkami, związane na jeden guzik. (...) Zasadniczo bluzę nosi się z kołnierzem rozpiętym, którego rogi związane są na guziki przyszyte pomiędzy naramiennikami a kieszeniami; rękawy podwinięte. (...)

Spodenki i spodnie

Spodenki krótkie, barwy koszuli. (...) Po obu bokach w szwach kieszenie dostatecznie głębokie, zapinane na jeden guzik. Trzecia kieszeń z tyłu z prawej strony, wszyta wewnątrz, zamykana kłapką, zapinana na jeden guzik. (...)

Płaszcz

Płaszcz z sukna grubego, barwy polowej (...). Płaszcz związany z przodu na sześć dużych skórzanich guzików, piąty guzik w stanie⁴². Na dolnych rogach płaszcza od wewnątrz z lewej strony guzik, a z prawej patka z dziurką dla spinania płaszcza z tyłu podczas marszu. Z tyłu dla

40 Harcerskie Drużyny Żeglarskie, Rozkaz Naczelnika Głównej Kwatery Męskiej L. 9 z dnia 10 kwietnia 1930 r., WU ZHP, r. 8 (XII), nr 5, maj 1930 r.

41 Instrukcja mundurowa, Rozkaz Naczelniczki Harcerek L. 14 z dnia 10 czerwca 1932 r., WU ZHP r. 10 (XII), czerwiec 1932 r.

42 Stan – inaczej pas, talia.

podtrzymania pasa głównego przy bocznych szwach pleców przyszyte dwie patki (...) zapinane ku górze na jeden guzik skórzany. (...) Na spodniej części rękawa patka, jak przy płaszczu z tyłu przyszyta do rękawa przy szwie tylnym (...), drugi guzik przyszyty ku przodowi tak, aby przy zapięciu nań patki rękaw szczelnie przylegał do ręki. Kieszenie dwie przecięte pionowo i zapinane na jeden guzik.

III. Strój starszyny (...)

Kurtka instruktorska

Kurtka z kamgarnu⁴³ barwy polowej (...). Kołnierz wykładany (...) zapinany z przodu na trzy guziki skórzane, ostatni guzik w stanie (...). Górne kieszenie (...) zamykane na klapę prostokątną (...) zapinaną na jeden guzik (...)⁴⁴.

W Wiadomościach Urzędowych ZHP z kwietnia 1933 r. została zamieszczona informacja, że część regulaminu mundurowego dotycząca zuchów i starszych harcerzy zostanie ujęta w kolejnym numerze periodyku. Naczelnik Harcerzy słowa dotrzymał i w maju 1933 r. odpowiednie zapisy znalazły się na szpaltach WU ZHP. Także i ten punkt regulaminu, dotyczący starszych harcerzy określa tak kolor, jak i materiał, jaki ma zostać użyty do produkcji guzików mundurowych.

V. Strój starszego harcerza

Strój starszego harcerza jest taki sam jak harcerza z dodatkiem kurtki. Kurtka – kroju kurtki instruktorskiej, bez naramienników zapinana na 4 płaskie szaro-zielone guziki kościane, z czterema kieszeniami (...)⁴⁵.

Nieczęstą praktyką było oznaczanie na rewersach guzików roku produkcji. Zdarzało się jednak, że rok wykonania pojawiał się na rewersach, w przypadku tego wzoru – 1939, razem z oznaczeniem MASYWNY (fot. 25). Wykonawca tego guzika – prawdopodobnie także z Warszawy – również pozostaje anonimowy.

Po wejściu w życie *Regulaminu munduru harcerskiego* z 1933 r., obowiązującego w Organizacji Harcerzy, produkowano także guziki nieopatrzone lilijkami, wykonywane z galalitu w kolorze khaki lub brązowym, przyszywane za pomocą czterech dziurek. Takie guziki (w kolorze khaki) widnieją na mundurze harcerza 25. Warszawskiej Drużyny Harcerzy im. hetmana Stanisława Żółkiewskiego (fot. 26, 27), działającej od 1935 r. w Gimnazjum Wojciecha Górskiego w Warszawie. Guzik w kolorze brązowym widnieje

43 Kamgarn – przedza lub tkanina z wełny chesankowej, o splocie ukośnym, z grubą, wyraźną prążką, gęsta, dosyć gruba, mocna. Używana dawniej na galowe i wyjściowe mundury wojskowe generałów, oficerów i podoficerów zawodowych (starszych), także na galowe i wyjściowe mundury policyjne, znacznie rzadziej na ubrania cywilne, za: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kamgarn> [dostęp: 14 lutego 2025 r.].

44 Regulamin munduru harcerskiego, Rozkaz Naczelnika Harcerzy L. 6/33 z dnia 7 marca 1933 r., WU ZHP r. 11 (XII), nr 4, kwiecień 1933 r.

45 Regulamin munduru harcerskiego (dokończenie), Rozkaz Naczelnika Harcerzy L. 7/33 z dnia 24 kwietnia 1933 r., WU ZHP r. 11 (XII), nr 5, maj 1933 r.

Fotografia 25

Fotografia 26
Mundur harcerza 25 WDH,
lata 30.

Fotografia 28
Naramiennik z munduru
T. Zawadzkiego,
lata 30.

Fotografia 27
Naramiennik munduru
harcerza 25 WDH,
lata 30.

Fotografia 29

Fotografia 30

Fotografia 31

Fotografia 32

Fotografia 33

Fotografia 34

Fotografia 35

Fotografia 36

Fotografia 37

Fotografia 38

przy zachowanym naramienniku z munduru Tadeusza Zawadzkiego „Zośki”, harcerza, a następnie instruktora 23 Warszawskiej Drużyny Harcerzy im. Bolesława Chrobrego (fot. 28). Nie udało się ustalić producenta tych guzików, ale wydaje się, że można by przypisać je wykonawcy z Warszawy.

W okresie II Rzeczypospolitej oprócz guzików mundurowych wytwarzano również guziki do peleryn, płaszczy harcerskich i kurtek (fot. 29, 30). Jeden z guzików ma oznaczenie MASYWNY (fot. 31), a krój czcionki tego napisu do pewnego stopnia przypomina ten, który widnieje na guziku sygnowanym E.W.C., zatem być może jest to guzik nieustalonego wykonawcy z Częstochowy, o którym będzie mowa.

Łódź

Jak łatwo wywnioskować, harcerskie guziki mundurowe do 1939 r. były produkowane na potrzeby Związku Harcerstwa Polskiego głównie w Warszawie. Ale wytwarzanie guzików harcerskich miało miejsce także w Łodzi, Częstochowie, Poznaniu i Lwowie, a także – najprawdopodobniej na potrzeby ZHP w Niemczech – w nieustalonym miejscu.

Jednym z najbardziej znanych producentów guzików w przedwojennej Polsce był łódzki przemysłowiec Bronisław Grabski⁴⁶. Udało się zidentyfikować dwa wzory guzików harcerskich wytwarzanych przez jego zakład. Guziki były opatrzone sygnaturami B.G., B.G.Ł., B. GRABSKI, BRON. GRABSKI, SYRENA. Pierwszy guzik ma na awersie lilijkę z charakterystyczną pionową kreską (fot. 32). W drugim, częściej spotykanym wzorze oprócz sygnatur na rewersach niektórych guzików pojawiał się rok produkcji (poniżej uszka). Czasami był to pełny rok (np. 1939), a czasami tylko dwie ostatnie cyfry (np. 39). Powyżej uszka umieszczano kolejny numer matrycy – niekiedy w lustrzanym odbiciu. Z informacji zamieszczonej na rewersie prezentowanego guzika można wnioskować, że został wyprodukowany w 1939 r. (fot. 33). Inne guziki tego wzoru posiadają wyłącznie sygnatury wykonawcy (fot. 34, 35). Guziki tego wzoru obowiązywały w ZHP w latach 1945–1949, a także w latach 1956–1965.

Częstochowa

Wytwórca kryjący się pod oznaczeniem E.W.C. pochodził najprawdopodobniej z Częstochowy⁴⁷. Na niektórych egzemplarzach wytwarzanych guzików widnieje oznaczenie

46 Bronisław Grabski (1891–1969), założył i od 1921 r. prowadził Zakłady Przemysłowe, mające siedzibę przy ul. Zakątnej 59/61 (ob. ul. kpt. Stefana Pogonowskiego) w Łodzi. W grudniu 1946 r. jego zakład został upaństwowiony, a na jego bazie powstały Łódzkie Zakłady Przemysłu Guzikarsko-Pasmanteryjnego, przemianowane w późniejszych latach na Zakłady Wyrobów Galanteryjnych WAGMET im. Małgorzaty Fornalskiej. Kiedy B. Grabski, który na mocy decyzji władz państwowych utracił dorobek swojego życia chciał zatrudnić się w nowo powstałym zakładzie, nie został przyjęty do pracy. Wykonywał także guziki m.in. dla Straży Pożarnej, Zarządu Miasta Łodzi, Zarządu Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa, Polskich Kolei Państwowych, Kolei Elektrycznej Łódzkiej, Kolei Elektrycznych Zagłębia Śląsko-Dąbrowskiego, Stowarzyszenia Opieki nad Niezatrudnioną Młodzieżą, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Pocztovej Kasy Oszczędności, szkół powszechnych i podoficerskich. B. Grabski był głównym wytwórcą guzików dla Wojska Polskiego – szacuje się, że wyprodukował ich ok. 40 mln sztuk. Spoczął na Starym Cmentarzu w Łodzi (oznaczenie grobu: 34-M2).

47 Wytwórca ten produkował także guziki m.in. dla powstałych w 1928 r. Linii Lotniczych LOT sp. z o.o.

MASYWNY (fot. 36, 37, 38). Guziki tego wzoru z nowego bicia, choć nieopatrzone sygnaturami i napisami reklamowymi, kilka lat temu pojawiły się na rynku.

Poznań

Guzik mundurowy, opatrzony sygnaturą KaDeHa Poznań (fot. 39), to guzik wyprodukowany na zlecenie poznańskiej Komisji Dostaw Harcerskich⁴⁸.

Na kolejnych fotografiach inny dość często spotykany wzór guzików mundurowych produkowanych w Poznaniu. I choć jest wiele odmian tego wzoru, to przez długi czas trudno było ustalić, gdzie je produkowano. Guziki te posiadają przewiązki lilijki bez napisów (fot. 40), przewiązki ze skrótcem „ZHP” (fot. 41), a są także takie, które posiadają i skrótcem „ZHP”, i – na płatkach lilijki – litery „ONC” (fot. 42). Dopiero zakup powojennych mundurów harcerskich – drużynowego po próbie z Łobżenicy k. Piły (fot. 43), a następnie harcerza z Buku k. Poznania (fot. 44, 45) pozwolił ustalić nie tylko miejsce produkcji tych guzików, ale także rok ich wykonania. Obydwa mundury były powojenne, ale przyszyto do nich zachowane przedwojenne guziki, na których widnieje rok produkcji – 1939 (fot. 46). Stąd wiadomo, że wzór ten był produkowany w Poznaniu przed 1939 r. Niestety, nie udało się ustalić, kto je wytwarzał – być może także KaDeHa – najpoważniejszy, oprócz CKDH, Lwowskiej Składnicy Harcerskiej i łódzkiego „Czuj-Czynu”, dostawca umundurowania i ekwipunku harcerskiego. W cenniku KaDeHa⁴⁹ znajdują się zapisy potwierdzające treść znaną z cennika Lwowskiej Składnicy Harcerskiej. Czytamy w nim, że poznańska firma oferuje dla harcerzy „guziki harcerskie z orzecha kamiennego, kolor khaki, do koszulek”, informując jednocześnie, że „koszulki khaki gat. Prima [dostarczane są] z guziczkami z orzecha kamiennego z wytłoczoną lilijką harcerską”⁵⁰. Elementem umundurowania instruktorów są „guziki harcerskie z orzecha kamiennego, kolor khaki, komplet do frencza 3 duże, 8 małych”. Z kolei do mundurów harcerzy-żelarzy oferowane są „guziki z kotwicą, żółte, metalowe”, a także „guziki z kotwicą czarne większe, z masy bardzo trwałe”. Natomiast „guziki harcerskie z orzecha kamiennego z wytłoczoną lilijką, kolor popielaty” lub „guziki harcerskie zwykłe, popielate duże” są przeznaczone do mundurów harcerzek, a do mundurów instruktorek – „guziki harcerskie z orzecha kamiennego, popielate, komplet do munduru 4 duże i 12 małych”.

Lwów

W przywołanych wyżej regulaminach mundurów można odnaleźć zapisy o guzikach wykonanych z rogu. Prawdopodobnie chodzi tu o zwykłe guziki, przyszywane do mundurów

48 Komisja Dostaw Harcerskich funkcjonowała w Poznaniu w latach 1913–1939 i 1945–1949. Miała status spółdzielni z odpowiedzialnością udziałami.

49 *KaDeHa Poznań – 25 lat w służbie harcerstwa i sportu. Cennik nr 16*, Poznań 1938, s. 28–30.

50 Autor nie napotkał guzików z wytłoczoną lilijką wykonanych z orzecha corozo innych wzorów niż te znane z lwowskich mundurów i płaszczy. Być może KaDeHa oferowała guziki produkowane przez Lwowską Składnicę Harcerską. Tezę tę zdaje się potwierdzać informacja w ofercie poznańskiej składnicy o guzikach z wytłoczoną lilijką harcerską – czyli takich, jak guziki oferowane przez składnicę ze Lwowa.

Fotografia 39

Fotografia 40

Fotografia 41

Fotografia 42

Fotografia 43
Mundur drużynowego
po próbie z Łobżenicy,
lata 40.
(fot. Tomasz
Warszawa).

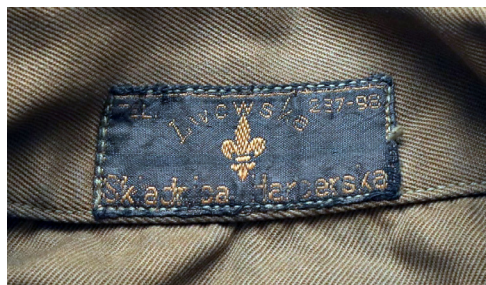
Fotografia 44
Mundur harcerza z Buku,
lata 40.

Fotografia 45
Fragment kołnierza munduru
harcerza z Buku (krzyż harcerski
Mennicy Państwowej
produkowany od 1957 r.),
lata 40.

Fotografia 46

Fotografia 48
Naszywka firmowa
na mundurze lwowskim,
lata 30.

Fotografia 47
Mundur lwowski,
lata 30.
(fot. Tomasz Warszawa).

Fotografia 49

Fotografia 50

Fotografia 51

za pomocą dwóch lub czterech dziurek. Jednak wcale tak być nie musi. Kilkanaście lat temu zakupiłem mundur harcerski, na którym widniała plakietka z Jubileuszowego Złotu Harcerstwa Polskiego w Spale, a także naszywka z nazwą miejscowości – Jarosław. Do tego munduru były przyszyte kościane guziki z lilijką na prążkowanym tle. Wówczas nie zastanawiałem się jeszcze, gdzie mogły zostać wytworzone. Następnie zarejestrowałem je przy mundurach krośnieńskich harcerzy – Jana i Stanisława Magurów. Wydaje się, że odpowiedź na pytanie dotyczące miejsca wytwarzania guzików przyniósł kolejny nabytek – mundur harcerski ze Lwowa (fot. 47). Mundur ten posiada guziki wzoru, o którym mowa, a także firmową naszywkę z napisem „Lwowska Składnica Harcerska” (fot. 48). Dzięki wieloletnim poszukiwaniom z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że guziki te wykonano na zlecenie miejscowej składnicy. Dotychczas zidentyfikowałem guziki tego wzoru w kolorze jasno- i ciemnobrązowym oraz khaki (fot. 49, 50, 51). Na podstawie ustaleń poczynionych z hm. Jerzym Kwaśniewiczem z Sanoka wiem, że na zlecenie lwowskiej składnicy produkowano także guziki do płaszczy, peleryn i kurtek instruktorskich. Guzik ten ma większą średnicę i inny rysunek lilijki. Niezwykle interesującą i zarazem istotną informację przynosi cennik Lwowskiej Składnicy Harcerskiej z 1935 r. W cenniku znalazł się zapis mówiący o tym, że oferowane są „Guziki: z orzecha imitującego kość. W kolorze khaki i popielatym. Z lilijką tłoczoną. Wielkość stosowana do koszul [harcerzy] i mundurów harcerek za sztukę 5 gr. Wielkość stosowana do kurtek i frenczy instr. 15 gr”⁵¹. Z tych kilku zdań dowiadujemy się nie tylko, że składnica posiadała w swoim asortymencie guziki w dwóch rozmiarach, co potwierdza stan wiedzy o guzikach dystrybuowanych przez Lwowską Składnicę Harcerską, ale także o materiale, z jakiego są wykonane. Dotychczas przypuszczano, że tzw. guziki kościane – tak lwowskie, jak i wykonawców z innych miast – były wytwarzane z galalitu. Dzięki przywołanemu cennikowi można przypuszczać, że galalit nie był jedynym surowcem używanym do wykonywania tego typu guzików, bowiem guziki te były wytwarzane także z orzecha. Mowa tu najprawdopodobniej o orzechu corozo, zwanym też tagua⁵².

ZHP w Niemczech

Niezwykłą ciekawostką okazał się guzik, który najprawdopodobniej był produkowany na zlecenie Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech (fot. 52). Guzik barwy jasnobrązowej nie posiada żadnych oznaczeń. Jest wytworzony podobnie jak guziki lwowskie – ma lilijkę na prążkowanym tle. Jednak widniejąca na nim lilijka ma dość charakterystyczny kształt. Szczęśliwym trafem hm. Jacek Nawrocki z Krakowa miał sposobność zwiedzić wystawę pt. „Była taka drużyna... 3. Drużyna Harcerzy im. Tadeusza Kościuszki w Zabrze 1945–1950”, prezentowaną w Muzeum Miejskim w Zabrzu w dniach 16 maja

51 *Cennik Nowości* Nr 4 z 1935 r. *Lwowska Składnica Harcerska. Bezplatny dodatek dla prenumeratorów „Skauta”*, s. 3.

52 Orzech corozo, nazywany orzechem kamiennym, a także „roślinną kością słoniową” lub „wegańską kością słoniową”, jest owocem słoniaka wielkoowocowego, zwanego tagua, drzewa z rodziny palm. Słoniak występuje w Ameryce Południowej, a z jego orzechów powstaje także biżuteria, klawisze do instrumentów muzycznych, ozdoby i naczynia. Orzech corozo można barwić na kolorowo, a jego naturalny kolor to barwa kości słoniowej. W dwudziestolecu międzywojennym guziki z tego surowca były wytwarzane w Polsce.

– 22 września 2015 r. Na wystawie tej były prezentowane muzealia związane m.in. z działalnością ZHP w Niemczech, a wśród nich – legitymacje harcerskie z Opolszczyzny. Fotografie otrzymane od J. Nawrockiego pozwoliły stwierdzić, że na pierwszych stronach okładek tych legitymacji (fot. 53) widnieją lilijki identyczne jak ta, która widnieje na guziku, o którym mowa. Stąd hipoteza, aby przyjąć, że ten wzór guzika obowiązywał w ZHP w Niemczech.

1945–1949

Po zakończeniu działań wojennych, ze względu na niewyobrażalne zniszczenia, jakich doznała Warszawa, nie było możliwe uruchomienie centralnej produkcji guzików. Niemniej Naczelnik Harcerzy już w 1945 r. zatwierdził *Instrukcję o stroju harcerskim*. Z kolei Naczelniczka Harcererek w roku 1945⁵³ wprowadziła *Instrukcję o jednolitym tymczasowym stroju harcerskim*, która jednak nie zawiera opisu harcerskiego munduru, a w 1946 r. – właściwą instrukcję mundurową.

2. Koszula harcerska barwy polowej – w lecie płócienna, w zimie – wełniana lub flanelowa (...), zapinana z przodu na 3 guziki, barwy nieco ciemniejszej od koszuli. Kołnierz wykładany, miękki z dziurkami na rogach do przypinania na guziki. Rękawy luźne, rozcięte, zapinane na 2 guziki. (...) Naramienniki z tego samego materiału, szer. 4,5 cm, przy wszyciu zwężają się ku górze do 1,5 cm. Ścięte u góry i zapięte na guzik przyszyty do koszuli przy kołnierzu. Kieszenie dwie naszyte z zewnątrz na piersiach z fałdą przez środek wzdłuż, zamykane klapkami, zapinane na 1 guzik. (...) Nosić w lecie z kołnierzykiem rozpiętym, którego rogi zapięte są na guziki przyszyte pomiędzy naramiennikami a kieszeniami, rękawy podwinęte. (...)

3. Spodenki krótkie barwy koszuli. (...) Po obu bokach w szwach kieszenie dostatecznie głębokie, zapinane na 1 guzik. (...)

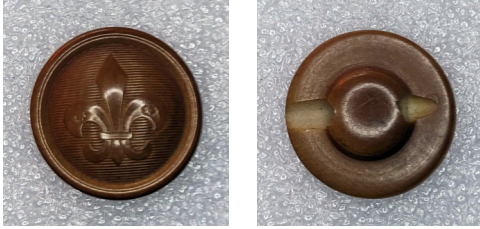
8. Płaszcz z sukna grubego, barwy polowej (...). (...) Płaszcz zapięty z przodu na 6 dużych guzików, 5-ty guzik w stanie. Na dolnych rogach płaszcza od wewnątrz z lewej strony guzik, a z prawej patka i dziurka dla spinania płaszcza z tyłu podczas marszu. Z tyłu dla podtrzymania pasa głównego przy bocznych szwach pleców przyszyte 2 patki (...), zapinane ku górze na 1 guzik. (...) Na lewym rogu wewnętrznym kołnierza patka dla zapinania kołnierza podniesionego, na prawym – guzik. (...) Na spodniej części rękawa patka, jak przy płaszczu z tyłu, przyszyta do rękawa przy szwie tylnym (...) powyżej końca rękawa, 2-gi guzik przyszyty ku przodowi tak, aby przy zapięciu nań patki rękaw szczelnie przylegał do ręki. Kieszenie dwie przecięte pionowo i zapinane na 1 guzik (...) ⁵⁴.

Mundur starszyzny

Materiał – wełna szara. Krój – french półwcięty, plecy gładkie, 4 kieszenie odszywane z kontra-fałdą do wewnątrz z patką prostokątną, zapinaną na guzik. Naramienniki 3 cm szer. dochodzą

53 Instrukcja L. 2/45 o jednolitym tymczasowym stroju harcerskim, Załącznik L. 3 do Rozkazu Naczelniczki Harcererek L. 1 z dnia 8 maja 1945 r., WU ZHP r. 18 (XVIII), nr 1, czerwiec 1945.

54 Instrukcja nr 2/45 o stroju harcerskim, Załącznik L. 3 do Rozkazu Naczelnika Harcerzy L. 6 z dnia 8 maja 1945 r., WU ZHP, r. 18 (XVIII), nr 1, czerwiec 1945 r.

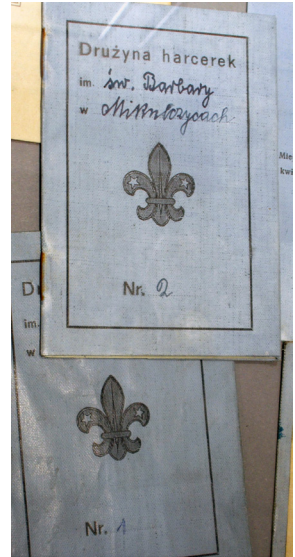
Fotografia 52

Fotografia 54

Fotografia 56
Mundur drużynowego 2 KDH,
lata 40.
(fot. Tomasz Warszawa).

Fotografia 53
Legitymacje ZHP w Niemczech,
lata 30.
(fot. Jacek Nawrocki).

Fotografia 55

Fotografia 57

Fotografia 58

Fotografia 59

Fotografia 60

Fotografia 61

Fotografia 62

Fotografia 63

Fotografia 64

do szwu; są przypięte na guzik pod kołnierzem. (...) Guziki rogowe szare, mundur zapina się na 3 guziki. (...) Rękaw gładki bez mankietu, 3 guziki. (...)

Mundur młodzieży

Kolor munduru szary. (...) Bluzka lekko w pasie marszczona, zapinana na guziki, guziki szare bez lilijki. Kołnier Słowackiego, naramienniki zapinane pod kołnierzem. Dwie kieszenie prostokątne z kontrafałdą na zewnątrz. Klapki na kieszenie zapinane na guziki. (...) Mankiet u rękawów pojedynczy, zapinany na guziki (...). Spódniczka z czterech bryt bez bocznych szwów, lekki klosz, dwie kieszenie zapinane na guziki⁵⁵.

Kraków

W związku z tym, że w zniszczonej Warszawie nie było możliwe uruchomienie produkcji odznak, oznak i innych akcesoriów i elementów umundurowania harcerskiego, pierwsze guziki powojenne – podobnie jak krzyże harcerskie – najprawdopodobniej pojawiły się w Krakowie (fot. 54, 55). Można przypuszczać, że ich producentem był grawer Jan Marcinkowski⁵⁶. Potwierdzeniem tej hipotezy jest relacja innego krakowskiego grawera, Aleksandra Kołodziejczyka. Guziki te można zaobserwować na mundurze drużynowego 2 Krakowskiej Drużyny Harcerzy „Różowej Dwójki” im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego (fot. 56). Guziki tego wzoru nie posiadają sygnatur ani oznaczeń na rewersie.

Warszawa

W czerwcu 1945 r. rozpoczęła działalność Centrala Dostaw Harcerskich (CDH) w Warszawie, a w 1946 r. – Tłocznia Harcerska⁵⁷. W Tłoczni na zlecenie CDH wykonywano krzyże i miniatury krzyży harcerskich, odznaki Organizacji Przyjaciół Harcerstwa, lilijki na nakrycia głowy, suwaki w kształcie lilijki na chusty, klamry do pasów, a także guziki harcerskie. Mając na uwadze fakt, iż grawerem zatrudnionym w Tłoczni Harcerskiej był Józef Michrowski, autorstwo guzików wykonywanych przez Tłocznnię (fot. 57), spośród których niektóre posiadają sygnaturę CDH 1947 (fot. 58), można przypisać właśnie jemu. Rzadziej spotykane guziki produkowane w Tłoczni miały mocowanie na tzw. s-ring (fot. 59) – identyczne jak przy guzikach bluz drelichowych oraz tropikalnych niemieckich formacji z okresu II wojny światowej.

55 Instrukcja mundurowa, Załącznik L. 2 do Rozkazu Naczelniczki Harcererek L. 1 z dnia 1 lutego 1946 r., WU ZHP, r. 19 (XIX), nr 3–4, marzec–kwiecień 1946 r.

56 Jan Marcinkowski (1897–1973), prowadził swój zakład przy ul. Floriańskiej 8. Po śmierci J. Marcinkowskiego zakład przejął jego syn, Michał Marcinkowski (1924–2001). Po 1965 r., kiedy z harcerskich guzików usunięto lilijki i zastąpiono groszkowaną strukturą, harcerki i harcerze z całej Polski udawali się do Krakowa, aby nabyć tradycyjne, harcerskie guziki mundurowe. Obydwaj grawerzy spoczęli na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie (oznaczenie grobu: P-6-47).

57 Tłocznia Harcerska zajmowała budynki usytuowane u zbiegu ul. Tytoniowej i ul. Marsa. Niemniej na nakrętkach odznak wydanych przez Tłocznnię widnieje napis „Warszawa, Łazienkowska 7”, czyli adres oddanego w 1938 r. do użytku budynku Domu Harcerstwa im. Michaliny Mościckiej. Wynika to z faktu, że od sierpnia 1946 r. miało tam siedzibę kierownictwo CDH i Zarząd Tłoczni Harcerskiej, od połowy września tego roku – Naczelnictwo ZHP oraz Główne Kwatery Harcererek i Harcerzy. J. Michrowski prowadził swój warsztat w barakach przy odbudowywanym budynku.

Uzupełnieniem *Instrukcji o stroju harcerskim*, wprowadzonej na mocy rozkazu Naczelnika Harcerzy, są przepisy dotyczące umundurowania instruktorów i drużynowych po próbie, które weszły w życie w 1947 r.

Kurtka (...)

Kurtka z cienkiego sukna lub wełny barwy polowej (khaki) (...). Kurtka zapięta z przodu wprost piersi na 4 guziki mundurowe duże, przepisane rysunku przyszytych do prawego brzegu kurtki. Czwarty guzik w stanie.

Rękawy ukośnie cięte zwężające się ku dołowi (...) i zapięte na guzik mundurowy duży.

Naramienniki z materiału kurtki, (...) zapięte na guzik mundurowy mały, przyszyty do kurtki przy kołnierzu.

Kieszenie cztery, naszyte z zewnątrz na piersiach i z boku na połach. Kieszenie górne bez fałdy (...) zapięte na guzik mundurowy mały. Kieszenie boczne bez miecha, o kształcie lekko trapezowym (...) zapięte na guzik mundurowy mały⁵⁸.

Nieprzypisane

Podobnie jak w okresie międzywojennym, także i po 1945 r. harcerskie guziki mundurowe były produkowane przez wytwórców nieużywających sygnatur i oznaczeń.

Wzór guzika występującego na harcerskich mundurach, którego nie udało się przypisać konkretnemu wykonawcy ani ustalić miejsca ich wytworzenia (fot. 60, 61).

Także kilku kolejnych wzorów guzików spotykanych na mundurach nie udało się przypisać żadnemu z wytwórców (fot. 62, 63, 64, 65).

Ciekawostką jest też guzik wykonany z grubej skóry, na której wytłoczona jest lilijka (fot. 66). Jego kształt może budzić przypuszczenia, że został wykonany przed 1939 r. i był przeznaczony do zapinania klap kieszeni i naramienników kurtek mundurowych. Ciekawy wydaje się także niewielki guzik – prawdopodobnie jest to guzik mankietowy (fot. 67). Świadczyć o tym mogą jego niewielkie rozmiary (13,5 mm).

Na koniec warto dodać, że zakwalifikowanie niektórych wzorów guzików do okresu 1945–1949 było możliwe dzięki udziałowi w pracach nad wspomnianą powyżej wystawą Muzeum Harcerstwa w Warszawie, a także dzięki gromadzonym od lat własnym zbiorom. Zdarza się, że na mundurze występują guziki jednego wzoru. Częściej jednak jest tak, że na jednym mundurze widnieje kilka różnych wzorów. Guzik jest tym elementem umundurowania, który najłatwiej utracić. Guziki słabo przyszyte urywają się, odpadają ich mocowania, rdzewieją. W początkowym okresie po zakończeniu działań wojennych produkcja nie była masowa i nie było łatwo spowodować, by stan guzików na mundurze się zgadzał. Dlatego braki uzupełniano guzikami przypadkowo uzyskanymi – także takimi, które były wykonywane przez różnych producentów niesygnujących swoich

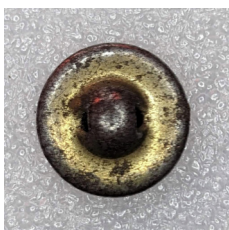
⁵⁸ Instrukcja mundurowa dla Instruktorów i Drużynowych po próbie w Organizacji Harcerzy, Załącznik nr 2 do Rozkazu Naczelnika Harcerzy L. 7 z dnia 15 października 1947 r.

Fotografia 65

Fotografia 66

Fotografia 67

wyrobów. Bywa też, że oprócz guzików harcerskich na mundurze można zauważyć nie-harcerskie guziki, zakupione w pasmanterii i przyszyte naprędce, byleby drużynowy nie rugał za niekompletny ich stan. Warto dodać, że w tamtych czasach niezwykle trudno było skompletować mundur. Harcerskie składnice nie nadążały z produkcją, a liczebność ZHP rosła lawinowo. Nie każdy też mógł pozwolić sobie na taki zakup. Dlatego w poradnikach harcerskich można odnaleźć rysunki ułatwiające uszycie munduru we własnym zakresie. I właśnie takie mundury są dziś najczęściej spotykane na rynku kolekcjonerskim.

Zakończenie

Niniejszy artykuł w żadnej mierze nie stanowi katalogu zamkniętego. Wręcz przeciwnie. Jest zaledwie ewidencją obejmującą próbę identyfikacji oraz usystematyzowanie wiedzy na temat harcerskich guzików mundurowych, stanowiącą odzwierciedlenie zbioru budowanego od wielu lat. Mam świadomość, że wzorów guzików z lilijką jest więcej. Wiem też, że konieczne jest nie tylko kontynuowanie poszukiwań, co zapewne będę czynić, ale także zgłębianie dostępnej literatury. Artykuł jest zatem punktem wyjścia, spisem z natury poszerzonym o kwerendę archiwalną. Żywię nadzieję, że dla P.T. Czytelników okaże się interesujący, dla młodych adeptów kolekcjonerstwa będzie impulsem do zgłębiania tajników filobutonistyki harcerskiej, a dla wytrawnych kolekcjonerów harcerianów – pomocą w katalogowaniu zbiorów.

Scouting Uniform Buttons in the Years 1917–1949

Abstract: This article presents a study of Polish scouting uniform buttons from the years 1917–1949, based on archival materials, museum collections, and private holdings. The author analyses manufacturers, production techniques, markings, and materials, placing the buttons in the broader context of the development of the Polish Scouting and Guiding Association (ZHP). The article highlights the influence of historical events, especially World War II, on the production and standardisation of scouting uniform elements.

Keywords: scouting uniform buttons; Polish scouting; material culture; philobuttonistics; ZHP history.